

Natalija Lebedeva

Lenkijos ir Baltijos šalių gyventojų trėmimas į SSRS 1939–1941 m.: panašumai ir skirtumai

Dalis Lenkijos, Latvijos, Lietuvos ir Estijos gyventojų buvo ištremti iš Sovietų Sąjungos aneksuotų teritorijų 1939 m. rugsėjį ir 1940 m. rugpjūtį vadovaujantis Josifo Stalino strategija sužlugdyti Lenkijos ir Baltijos šalių valstybingumą. Paskui vyko tolesnis Lietuvos, Latvijos, Estijos bei vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos rajonų sovietizavimas.

Naujai pažvelgti į šią problemą atsirado galimybių, kai tapo prieinamesni kai kurie archyvai, taip pat SSKP Centro komiteto, Liaudies komisarų tarybos, NKVD ir jos Karo belaisvių valdybos archyvai.

Šio darbo tikslas – palyginti J. Stalino režimo represijų politiką tuo metu, kai aneksuotos teritorijos buvo sovietizuojamos.

Stiprus politinis ir karinis pasirengimas rytinių Lenkijos teritorijų ir Baltijos šalių inkorporavimui į SSRS buvo paremtas komunistų partijos Politinio biuro nutarimais. 1939 m. rugsėjo 9 d. gynybos komisaras Klimentas Vorosilovas ir Generalinio štabo vadas Borisas Šapošnikovas pasirašė įsakymą Sovietų kariniams daliniams tų metų rugsėjo 13 d. naktį pereiti Sovietų Sąjungos–Lenkijos sieną¹. Vis dėlto žinios, kad Varšuva dar priešinasė, atrodo, privertė Sovietų vadovus atidėti invaziją iki rugsėjo 17 d. ryto.

Rugsėjo 8 d. Lavrentijus Berija įsakė sudaryti ypatingąsias čekistų grupes kiekvie-

noje iš devynių armijų, sudarančių Ukrainos ir Baltarusijos „frontus“. Jų užduotis buvo užimti kalėjimus, paštus, bankus, spaustuves ir leidyklas. Jie taip pat privalėjo sukurti laikinus valdžios organus, sulaikyti žinomus valstybės veikėjus, politinių partijų lyderius ir t. t. Rugsėjo 17 d., įžengę į Lenkijos teritoriją kartu su Raudonosios armijos daliniais, L. Berijos žmonės masiškai suiminėjo valdžios atstovus. Pavyzdžiui, iki rugsėjo 28 d. tik viena iš devynių grupių suėmė 1923 žmones².

Spalio 1 d. Politinis biuras patvirtino okupuotų teritorijų sovietizavimo programą, kuri turėjo tapti Baltijos respublikų sovietizavimo modeliu. Po Ukrainos ir Baltarusijos „suvienijimo“ su jų vakarinėmis teritorijomis, formaliai įvykusio lapkričio 1–2 d., visas jų administracinis, ekonominis, finansinis, socialinis ir ideologinis suvienodinimas su Sovietų Sąjunga tapo pagrindiniu stalininės vadovybės rūpesčiu, kuri tuo pat metu darė viską, kad izoliuotų proceso priešininkus³.

Iki rugsėjo pabaigos Raudonoji armija paėmė nelaisvėn daugiau kaip 240 tūkst. lenkų kariškių, iš jų 124 tūkst. buvo išgabenti į SSRS. Tačiau NKVD karo belaisvių stovyklos nebuvo pritaikytos jiems apgyvendinti ir maitinti, todėl spalio 3 d. Politinis biuras nutarė išlaisvinti 42 400 buvusios lenkų

armijos eilinių kareivių ir žemesnius laipsnius turinčių karininkų, anksčiau gyvenusių aneksuotoje teritorijoje. Po kurio laiko tarp SSRS ir Vokietijos buvo pasiektas susitarimas keisti lenkų karo belaisvius. Sovietų Sąjunga gavo 13 757 ir perdavė 42 492 puskarininkius ir kareivius. Tuo pat metu Politinis biuras nukreipė 25 tūkst. nelaisvėn paimtų lenkų kariškių į statybos darbus Novgorodo–Volynsko–Lvovo magistralėje. Netrukus dalis jų buvo perkelti į šachtas Krivoj Rogo ir Donecko baseinuose. Vėliau, 1939 m. lapkričio 1 d., buvo įsteigtos trys specialios stovyklos, dvi iš jų – Kozelske ir Starobelske – skirtos 8500 kariškių ir viena – Ostaškove – skirta 6500 policininkų, žandarų ir pasieniečių. Buvo įkurtos keturios stovyklos 25 tūkst. karo belaisvių⁴.

Be to, nuo 1939 m. rugsėjo iki 1941 m. birželio vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos teritorijose buvo suimta 108 tūkst. piliečių⁵.

Lenkų trėmimas buvo masiškiausias. Jis vyko trimis ryškiais etapais ir apėmė daugiau nei 320 tūkst. žmonių. Šis būdas buvo tik vienas iš daugelio, kuriuos naudojo Sovietų vadovybė siekdama sovietizuoti aneksuotą teritoriją.

1939 m. gruodžio 3 d. Politinis biuras nutarė suimti visus į sąrašus įtrauktus buvusios lenkų armijos karininkus. Taip per vieną savaitę, nuo gruodžio 3 iki 10 d., buvo suimti 1057 karininkai.

Gruodžio 4 d. nutarta 30 tūkst. pabėgėlių siųsti į priverčiamuosius darbus. 10 tūkst. išsiųsti į statybas, tiek pat – į Miškų komisariato įmones, 6 tūkst. – į kolūkius ir 7 tūkst. – į kitas pramonės šakas⁶.

Gruodžio 5 d. Politinis biuras priėmė nutarimą organizuoti pirmąjį lenkų trėmimą į Sovietų Tolimąją Šiaurę ir Sibirą. Pirmaisiais tapo 21 tūkst. lenkų „osadnikų“ šeimų – karo kolonistų, armijos veteranų, gavusių žemės provincijose, inkorporuotose į Lenkiją pagal 1921 m. Rygos sutartį. Sovietų komunistų partijos direktyvose buvo nu-

rodyta, kad šiems nelaimėliams turi būti įkurtos specialios 100–150 šeimų gyvenvietės. Suaugę gyventojai privalėjo dirbti miško kirtimo darbus ir neturėjo teisės palikti gyvenamosios vietos ilgiau nei 24 valandas. Trėmimas turėjo būti vykdomas 1940 m. vasario pradžioje, šalčiausiu metu⁷.

Gruodžio 21 d. Politinis biuras pritarė Ukrainos ir Baltarusijos komunistų partijų pasiūlymui dėl nuosavybės, priklausančios karo kolonistams, naudojimo. Kolonistų žemė, arkliai, galvijai, žemės ūkio padargai turėjo būti išdalyti valstybei ir kolūkiams. Jų namai turėjo atitekti mokykloms, ligoninėms, taryboms, kolūkių valdymo organams ir kaip gyvenamosios patalpos – mokytojams bei gydytojams. Tarp ištremtųjų buvo ir vadinamųjų „miškininkų“ – specialių būrių narių, kurie prižiūrėjo miškus. Taigi trėmimo tikslas buvo ne tik pašalinti iš vakarinės Ukrainos ir Baltarusijos aktyvią dalį lenkų gyventojų, mokančių naudotis ginklais, bet ir sukurti materialinę bazę šių regionų sovietizavimui ir kolektyvizavimui⁸.

Gruodžio 29 d. Politinis biuras nutarė „priimti NKVD siūlymą dėl karo kolonistų, kuris buvo parengtas Draugo Višinskio“. Įsakymo priede buvo nurodymai, išleisti L. Berijos, ir „Ypatingųjų naujakurių nuostatai“; jais remiantis trėmimas galėjo būti vykdomas tuo pačiu metu Ukrainos ir Baltarusijos respublikose NKVD nurodytą dieną. Visa karo kolonistų nuosavybė turėjo būti perduota vietos valdžios organams. Naujakuriai su savimi galėjo pasiimti tik drabužių, baltinių, avalynės, patalynės, valgymo įrankių, indų, kibirų, metalo dirbinių, pinigų, brangenybių, lagaminų ir maisto atsargų mėnesiui. Visų šių daiktų bendras svoris negalėjo viršyti 500 kg šeimai⁹.

1940 m. gruodžio 14 d. Liaudies komisarų taryba ir komunistų partijos Centro komitetas paskelbė bendrą rezoliuciją „Dėl papildomo karo kolonistų naujakurių paskirstymo“. Tai lėmė, kad ištremtų šeimų

padaugėjo 5 tūkst., o priverčiamasis darbas apėmė darbą šachtose ir Brangiųjų metalų komisariato įmonėse¹⁰.

Remdamasis šiais sprendimais, NKVD 1940 m. vasario 10 d. ištrėmė 139 590 lenkų piliečių. Jie buvo išskirstyti į 21 sritį bei kraštą ir įkurdinti 115 kaimų. Daugiausia šeimų išsiųsta į Archangelsko (8084), Irkutsko (3114), Sverdlovsko (2809) sritis, Krasnojarsko kraštą (3279) ir Komijos Autonominę Respubliką (2191). Iš viso šios kampanijos metu ištremta 28 612 šeimų¹¹.

Trėmimas įvyko per vieną dieną, remiantis iš anksto sudarytu NKVD sąrašu. Kiekvienam operatyviniam būriui vadovavo trijų atsakingų asmenų grupė. Maršrutai į priėmimo vietas buvo iš anksto numatyti; operatyvinės grupės surinktos trėmimo išvakarėse. Niekam nebuvo leidžiama nė minutei palikti būstinės. Grupės vadas patikrindavo kiekvienos iš dviejų ar trijų jam priskirtų karo kolonistų šeimų sudėtį, siūlymus dėl namų ir žvalgybos pranešimus. Operacija turėjo prasidėti auštant, kad būtų išvengta „nereikalingo triukšmo ir panikos“. Geležinkelio stotis privalėjo būti apsupta apsaugos dalinių.

Žmonės buvo vežami blogai šildomuose vagonuose, o temperatūra siekė 25–30 laipsnių žemiau nulio. Tremtiniai pradėjo mirti kelyje. Jų priimti nebuvo ruošiamasi. Dažnai atvykę žmonės negalėjo rasti pastogės ir maisto. Visa tai lėmė didelį mirtingumą. Iš visų 139 590 tremtinių buvo tik 33 tūkst. vyrų, vyresnių nei 18 metų. Iki 1941 m. rugpjūčio gyvi liko tik 131 938¹².

1940 m. kovo 2 d. Politinis biuras nutarė „sustiprinti pasienio zonos saugumą“ ir 22–25 tūkst. paimtų į nelaisvę lenkų karininkų ir policininkų šeimų narių kartu su Lenkijos kalėjimų kaliniais, buvusiais aneksuotoje teritorijoje, buvo ištremti į Kazachstaną dešimčiai metų¹³.

Kovo 5 d. nutarta sušaudyti 14 700 karo belaisvių, karininkų ir policininkų kartu su 11 tūkst. kalinių, esančių vakarinėse Ukrai-

nos ir Baltarusijos dalyse¹⁴. Priėmus tokį nutarimą, iš karto pradėta intensyviai ruoštis karo belaisvių egzekucijai ir jų šeimų ištrėmimui. L. Berija įsakė sudaryti šeimų narių ir jų gyvenamųjų vietų sąrašus, remiantis specialiomis anketomis, kurios buvo duotos sulaikytiems karininkams ir policininkams. Kovo 7 d. L. Berija išsiuntė Ukrainos ir Baltarusijos vidaus reikalų komisarams Ivanui Serovui ir L. Canavai įsakymą dėl karininkų, policininkų, valdininkų, žemės savininkų ir pramonininkų, kurie buvo apgyvendinti karo belaisvių stovyklose aneksuotoje teritorijoje, šeimų ištrėmimo¹⁵. Remiantis Politinio biuro 1940 m. kovo 5 d. nutarimu, balandžio–gegužės mėn. 15 131 karininkas ir policininkas ir 7305 kaliniai buvo sušaudyti, o jų šeimos (66 tūkst. žmonių) balandžio 13 d. ištremtos į Kazachstaną¹⁶.

Birželio 29 d. nusirito dar viena masinių trėmimų banga. 76 382 žmonės (25 682 šeimos) buvo išsklaidyti po keturiolika SSRS rajonų ir respublikų¹⁷. Daugiausia tai buvo iš centrinių Lenkijos rajonų pasitraukę žmonės – pabėgėliai, gelbstintys savo gyvybes ir bėgantys nuo vokiečių.

Paskutinis masinis taikių lenkų, ukrainiečių ir baltarusių (36–40 tūkst. žmonių) trėmimas vyko Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo išvakarėse, tuo pačiu metu kaip ir trėmimas iš Baltijos šalių ir Moldavijos.

Tai buvo inicijuota 1941 m. balandžio 15 d. Ukrainos valstybės saugumo komisaro P. Mešiko, kai jis kreipėsi į Ukrainos partinį vadovą Nikitą Chruščiovą siūlydamas suaktyvinti kovą su Ukrainos nacionalistų organizacija (UNO). Jis taip pat paprašė komunistų partijos Centro komitete ir Liaudies komisarų taryboje iškelti klausimą dėl valstybės išdavikų įstatymo taikymo visiems aktyviems Vakarų Ukrainos po grindžio veikėjams ir jų šeimų nariams bei suimtų UNO narių šeimoms ir buožėms. Buvo pasiūlyta visus juos ištremti į nuošalius SSRS rajonus¹⁸.

Balandžio 24 d. valstybės saugumo komisaras Vsevolodas Merkulovas pasirašė nurodymus, kuriais nustatyta visų pagrindyje besislapstančių ir nuteistų už dalyvavimą kontrrevoliucinėse Ukrainos, Baltarusijos ir Lenkijos nacionalistų organizacijose asmenų šeimų ištremimo tvarka. Jos turėjo būti ištremtos į nuošalius SSRS rajonus 5–8 metams¹⁹.

1941 m. gegužės 14 d. Politinis biuras patvirtino komunistų partijos Centro komiteto ir Liaudies komisarų tarybos parengtą rezoliuciją. Ji skelbė: „1. Įpareigoti Ukrainos vidaus reikalų komisariatą ir valstybės saugumą tęsti kontrrevoliucinės UNO narių išaiškinimą. Suimti ir ištremti 20 (!) metų konfiskuojant turtą: a) šeimos narius asmenų, dalyvaujančių kontrrevoliucinėse ukrainiečių ir lenkų nacionalistų organizacijose, tuo atveju, jeigu šie asmenys slapstosi pagrindyje nuo valdžios organų; b) šeimos narius asmenų, dalyvaujančių minėtose organizacijose, tuo atveju, jeigu šie asmenys yra nuteisti mirties bausme“. Vidaus reikalų taryba ir Valstybės saugumo komisariatas kartu su Baltarusijos komunistų partijos lyderiu Ponomarenka buvo įgalioti „imtis panašių priemonių Vakarų Baltarusijos atžvilgiu“²⁰. Represuotų ir pagrindyje besislapstančių asmenų šeimų trėmimas Vakarų Ukrainoje vyko gegužės 22 d., o Baltarusijoje – birželio 20-osios naktį. Iš Ukrainos buvo ištremti 11 329 žmonės, iš Baltarusijos – daugiau kaip 21 tūkst²¹.

Šių trėmimų tikslas buvo ne tik nekliudamai depolonizuoti ir sovietizuoti į Sovietų Sąjungą inkorporuotą teritoriją, bet ir ap rūpinti materialiniais ištekliais naujai kuriamus kolektyvinius ir valstybinius ūkius. Ūkiai gavo žemės, pastatų, galvijų, technikos ir t. t. Konfiskuotuose namuose ir butuose buvo apgyvendinti Sovietų valstybės ir partijos valdininkai, Raudonosios armijos vadai, gydytojai ir mokytojai.

Prievartinė Baltijos šalių inkorporacija į SSRS skyrėsi nuo rytinių Lenkijos regionų

aneksijos. Tai buvo apgalvota ir daugiapakopė akcija. Faktas, kad Trečiasis reichas pripažino Lietuvą, Latviją ir Estiją Sovietų interesų Europoje sfera, leido J. Stalino vadovybei primesti šioms šalims „savitarpio pagalbos sutartis“ ir įkurdinti Raudonosios armijos dalinius jų teritorijose. Taip buvo sustiprinta įtaka Baltijos regione. Didžioji Britanija ir Prancūzija buvo linkusios vertinti tai kaip mažesnę blogybę negu galimą vokiečių okupaciją. Prancūzijos pralaimėjimas ir Didžiosios Britanijos ekspedicinių pajėgų pasitraukimas iš žemyno atvėrė kelią aneksijai.

Stiprus diplomatinis spaudimas, kuris prasidėjo 1940 m. gegužę ir buvo lydimas invazijos grasinimų (šiuo atžvilgiu imtasi griežtų priemonių), virto sunkiu išbandymu Baltijos šalių vyriausybėms: kovoti ar pasiduoti. Vyriausybės aiškiai suvokė, kad, esant tarptautinei izoliacijai, priešintis beviltiška ir, neturėdamos kitų galimybių, priėmė Kremliaus sąlygas. Birželio 15 d. 8-oji sovietų armija įsiveržė į Lietuvą, o to paties mėnesio 17 d. buvo užimtos Latvija ir Estija. Taip prasidėjo priverstinio Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS procesas, kuris baigėsi 1940 m. rugpjūtį.

Jau pirmoje birželio pusėje imtasi priemonių ne tik invazijai į šalis, bet ir tam, kad būtų suimta ir ištremta į Sovietų Sąjungos gilumą didesnė dalis kariškių ir policijos. Ant valstybinių sienų buvo įsteigta 10 priėmimo punktų, kurių kiekvienas skirtas 5 tūkst. žmonių. NKVD karo belaisvių valdybos komisaras S. Nechoroševs išvyko į Gardiną vadovauti stovyklai. Ankstesni karo belaisvių stovyklų Krivoj Rogo baseine komendantai Reviakinas, Vtorovas, Vasiljevas, Kabanovas išvyko į Ostrovo, Sony, Kingisepo ir Pskovo miestus, o GULAG'o darbuotojai Svečnikovas ir Filinas – į Svonučiną ir Sebežą. Karo belaisvių valdybos įgaliotinis Bunakovas išvyko į Bigosovą. Šios valdybos viršininko pavaduotojas I. Chochlovas (jis buvo pagrindinis asmuo sušaudant

lenkų kariškius ir policininkus 1940 m. balandžio–gegužės mėn.) turėjo vadovauti darbui, susijusiam su karo belaisvių priėmimu²².

Klausimai, susiję su tremtinių priėmimo vietų (stovyklų) apsauga ir traukinių lydėjimu iki paskyrimo vietos, taip pat buvo kruopščiai apgalvoti. Birželio 9 d. V. Černyševs pranešė savo vadovybei, kad apsaugos daliniai pasirengę saugoti šias stovyklas: Ostaškovo (8 tūkst. žmonių); Kozelsko, Starobelsko, Juchново, Oransko (po 5 tūkst. žm. kiekviena); Karagandos (4 tūkst.); Temnikovo (2 tūkst.) ir Belomoro-Baltijsko (20 tūkst.), taigi iš viso 56 tūkst. žmonių. Po kelių dienų Karo belaisvių valdybos vadovas P. Soprunenka pateikė pažymą, kurioje nurodyti didesni skaičiai: 9 tūkst. Ostaškovo stovykloje, po 8500 – Kozelsko, Starobelsko, Juchново stovyklose, 6 tūkst. – Karagandos ir Putivlio, 3 tūkst. – Oransko ir Temnikovo, 2 tūkst. – Velikij Ustiugo, 8 tūkst. – GULAG'o stovyklose, t. y. iš viso 64 tūkst. karo belaisvių²³. Tuo metu bendros visų trijų Baltijos armijų pajėgos sudarė tik kiek daugiau nei 70 tūkst. žmonių.

Visos stovyklos buvo įspėtos apie atvykstančias grupes. Ten buvo siunčiama papildoma apsauga, taip pat NKVD aukštosios mokyklos kursantai. Karo belaisvių iš Baltijos šalių atvykimo klausimas vis dar buvo aktualus po to, kai buvo įvesti papildomi Raudonosios armijos daliniai ir teritorija pradėta visiškai kontroliuoti. Birželio 17 d. gynybos komisaras Semionas Timošenka nusiuntė J. Stalinui ir Viačeslavui Molotovui memorandumą, kuriame, be kita ko, rašė: „3. Kuo skubiau išspręsti okupuotų respublikų „vyriausybių“ klausimą. 4. Pradėti okupuotų teritorijų armijų nuginklavimą ir išformavimą. Nuginkluoti gyventojus, policijos pajėgas ir veikiančias sukarintas organizacijas. 5. Pavesti mūsų daliniams ginti ir saugoti objektus. 6. Ryžtingai pradėti okupuotų rajonų sovietizavimą. 7. Okupuotų respublikų teritorijoje įsteigti Pabaltijo karinę apygardą...“²⁴ Tokia apygarda įsteigta

remiantis Politinio biuro liepos 10 d. nutarimu. Remiantis Politinio biuro rugpjūčio 14 d. rezoliucija ir gynybos komisaro rugpjūčio 17 d. įsakymu, Baltijos šalių armijos įtrauktos į Raudonosios armijos sudėtį kaip atskiri teritoriniai korpusai. Liepos pradžioje atšaukta stovyklų, kuriose turėjo būti apgyvendinti Baltijos šalių karo belaisviai, sustiprinta apsauga²⁵.

Atsisakiusi pirminių planų ištremti Baltijos šalių kariškius į nuošalius SSRS rajonus, NKVD vis dėlto paskubėjo sulaikyti ir išsiųsti į Sovietų Sąjungą lenkus, internuotus Lietuvoje ir Latvijoje nuo 1939 m. Remiantis L. Berijos 1940 m. liepos 6 d. įsakymu, iš Lietuvos į Kozelską ir Juchnovą greit išsiųsti 4676 žmonės, tarp jų 2357 karininkai ir policininkai. Jie buvo išsklaidyti po visą Lietuvos teritoriją, todėl vietos valdžios atstovai gavo nurodymus registruoti internuotus asmenis ir sulaikyti visus atvykstančiuosius. Rugsėjo pradžioje į Kozelską ir Juchnovą atvežta 811 lenkų iš Latvijos. Kai kurie perkelti į centrinis, respublikinius ir rajoninius NKVD padalinius ir dingo be pėdsakų. 1941 m. rugsėjį dauguma lenkų perduoti lenkų armijai Sovietų teritorijoje suformuoti (Anderso armija)²⁶.

Mintis sulaikyti ir ištremti lietuvių, latvių ir estų kariškius atgijo tik 1941 m. pavasarį ir buvo įgyvendinta tų pačių metų birželio 13-osios naktį į 14-ąją. Tačiau daugelis trijų aneksuotų šalių vadų ir karininkų jau buvo suimti ir ištremti pirmuoju sovietizavimo etapu. 1940 m. liepos 19 d. savo namuose buvo suimtas ir ištremtas į SSRS vyriausiasis Estijos armijos vadas Johanas Laidoneris su žmona²⁷. Tuo metu buvo ištremti 25 iš 28 tarnaujančių ir esančių atsargoje Estijos generolų, taip pat daugelis Estijos karininkų, kurie atsisakė tarnauti sovietų valdžiai ar nebuvo priimti į teritorinius korpusus specialios Pabaltijo karinės apygardos komisijos.

Net prieš formalų Baltijos šalių inkorporavimą į SSRS NKVD emisarai pradėjo su-

iminėti armijos ir policijos karininkus, vadovaujančiuosius politinių ir visuomeninių organizacijų atstovus. Antai 1940 m. liepos 22 d., remiantis Andrejaus Višinskio įsakyму, Rygos pilyje (oficialioje rezidencijoje) buvo suimtas ir išgabentas į SSRS Latvijos prezidentas Karlis Ulmanis, kuris 1942 m. mirė kalėjime. Užsienio reikalų ministras Vilhelmas Muntersas ir daugelis kitų Kabineto narių taip pat buvo ten suimti ir vėliau ištremti. Liepos 30 d. A. Višinskis telegrafavo V. Molotovui: „Norėčiau Jus informuoti apie klausimą, kurį aptarėme vakar. Aš manau, kad iš Latvijos į SSRS reikia išsiųsti šiuos asmenis: 1) generolą Balodį; 2) buvusį vidaus reikalų ministrą Viedneką; 3) buvusį gynybos ministrą Berkį. Dėl buvusio visuomeninių darbų ministro Berzinio galiu pranešti, kad pagal šiuo metu turimą informaciją jis kažkur slapstosi ir mes jo ieškome“²⁸.

Liepos 30 d. Estijos prezidentas Konstantinas Piatsas ir jo šeimos nariai, kurie buvo gavę Amerikos vizas, buvo suimti ir ištremti į SSRS. 9 iš 11 Kabineto ministrų taip pat buvo suimti kaip ir 50 iš 60 ankstesnių vyriausybės narių bei 250 iš 308 aktyvių ir buvusių Parlamento narių. 22 liuteronų kunigai buvo ištremti ir 2 nužudyti. Taip pat ištremti 2 iš 5 katalikų kunigų ir 10 stačiatikių kunigų, iš kurių 3 buvo nužudyti²⁹.

Represijų mastas smarkiai padidėjo tris Baltijos respublikas inkorporavus į SSRS. Areštai ir trėmimai dažnai buvo susiję su nuosavybės nacionalizavimu ir žemės reforma. Pavyzdžiui, Sovietų atstovas Estijoje V. Bočkarevas prašė komunistų partijos Centro komiteto sekretoriaus A. Andrejevo ištremti iš šalies žemės savininkus, kurių žemė buvo konfiskuota. 1940 m. spalio mėn. prie respublikinių partijos komitetų buvo įkurtos specialios komisijos. Per dešimt dienų jos privalėjo sudaryti tremiamų „žemvaldžių išnaudotojų“ sąrašus ir parengti įsakymą dėl iš jų konfiskuotos žemės naudojimo. Lietuvos komunistų partijos Centro komite-

tas itin stengėsi ir nutarė prašyti Maskvos leidimo ištremti visus „žemvaldžius išnaudotojus“. Vietiniam NKVD pavesta per penkias dienas atidžiau sudaryti sąrašus ir pateikti juos Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui tvirtinti. Taigi buvo parengti ir išsiųsti į Maskvą paaiškinamieji raštai apie 587 žemės savininkų ištėmimą³⁰.

1940 m. lapkričio 6 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausioji Taryba priėmė dekretą dėl Rusijos Federacijos baudžiamųjų, administracinių ir darbo įstatymų veikimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietinių socialistinių respublikų teritorijoje. Įstatymai turėjo būti taikomi ir veiksams, įvykdytiems prieš šių šalių inkorporavimą į SSRS³¹.

Nuo 1941 m. Politinio biuro bausmių politika tapo dar griežtesnė. Sekretoriui A. Andrejevui buvo paskirta šio regiono kontrolė. Sausio 12 d. jis rašė J. Stalinui ir V. Molotovui: „Kitaip nei Latvijoje ir Estijoje, Lietuvoje yra daug katalikų vienuolynų, lenkų Romos katalikų bažnyčių, jėzuitų ir pranciškonų brolijų. Daugelis dvasininkų visuomenėje atvirai skleidžia antisovietinę propagandą, siekdami sužlugdyti rinkimus [į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. – N. L.]. Tuo tarpu mūsų valdžios organai Lietuvoje kartu su Lietuvos NKVD gana nedrąsiai priešinasį jėžuliams katalikams“. Savo ruožtu Andrejus Ždanovas pažymėjo: „Mes sveikiname nuoširdų „buvusiųjų“ aktyvumą, bet Latvijos liaudis bus negailestinga tiems, kurie nesudėjo ginklų“³².

Regiono sovietizavimą skatino vokiečių gyventojų išvykimas iš Baltijos šalių, kuris turėjo būti baigtas iki kovo 25 d. Iki kovo 14 d. Lietuvą paliko 3773 šeimos, Estiją ir Latviją – po 163 šeimas³³.

Vasario mėn. buvo įvesta pasų sistema ir sustiprinta sienų apsauga. Respublikiniai komunistų partijos Centro komitetai nutarė iškelti iš „pirmos kategorijos miestų“ ir pasienio rajonų buvusius bankininkus, pramonininkus, žemės savininkus, buožes, prekybininkus, vyriausybės narius, policijos ka-

rininkus, ministerijų ir departamentų valdininkus, nacionalistinių, fašistinių ir vyriausybinių partijų, organizacijų ir grupių vadovus, taip pat nusikaltėlius ir prostitutes³⁴.

Iki 1941 m. balandžio 24 d. centriniai NKVD ir NKGB aparatai parengė šių asmenų perkėlimo taisykles. Iš tiesų dokumentas pakartojo masinio lenkų trėmimo iš vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos rajonų įsakymą³⁵.

Remiantis šiais nurodymais, prieš pat vokiečių antpuolį trėmimai vyko Vakarų Ukrainoje (gegužės 22 d.), Moldavijoje (birželio 13 d.), Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje (birželio 14 d.), Vakarų Baltarusijoje (birželio 20 d.). Kitaip nei trys masinės trėmimų bangos iš vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos regionų, ši operacija nebuvo vykdoma tuo pat metu ir apėmė ne tik lenkus, bet ir nacionalistiškai mąstančius ukrainiečius, baltarusius, latvius, estus, lietuvius, moldavus ir t. t.

Visa nuo 1939 iki 1940 m. SSRS aneksuota teritorija tapo trėmimų zona. Nors paskutiniai prieškarinio trėmimai nebuvo tokie gausūs kaip 1940 m. vasarį vykę karo kolonistų ir „miškininkų“ perkėlimai, jie buvo kur kas sudėtingesni nei ankstesnieji. Jie labiausiai skyrėsi tuo, kad buvo nustatomas skirtingas represuojamų asmenų teisinis statusas. Per tris masinius trėmimus 1940 m. šių asmenų statusas buvo vienodas. Vasario mėn. ištremti karo kolonistai ir „miškininkai“ buvo laikomi ypatingais naujakuriais ir įkurdinti izoliuotose NKVD gyvenvietėse. Jie privalėjo kirsti miškus, dirbti šachtose ir t. t. Karo belaisvių ir kalinių, sušaudytų 1940 m. balandžio ir gegužės mėn., šeimos, ištremtos į Kazachstaną, buvo laikomos ištremtomis administracine tvarka. Šie žmonės buvo apgyvendinti jau esančiose gyvenvietėse ir kolūkiuose, kartais miestuose. Jiems nebuvo suteikiama nei darbo, nei pastogės.

Ištremtųjų 1941 m. birželį, ypač iš Baltijos šalių ir Moldavijos, kategorijos įvairavo. Tai atspindėjo „SSRS NKVD direktyvoje dėl socialiai priešiško elementų iš Baltijos respublikų, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Moldavijos trėmimo“ ir „Informacijoje dėl registruotų antisovietinių socialiai priešiško elementų skaičiaus, remiantis Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietinių socialistinių respublikų valstybės saugumo komisariatų duomenimis“³⁶.

Gegužės 16 d. SSRS valstybės saugumo liaudies komisaras V. Merkulovas pasiūlė Politiniam biurui priimti komunistų partijos ir Sovietų vyriausybės rezoliucijos projektą suimti ir išsiųsti į darbo stovyklas nuo penkerių iki aštuonerių metų, paskui ištremti dvidešimčiai metų: 1) buvusius aktyvius „kontrrevoliucinių“ partijų ir Baltosios gvardijos narius; 2) buvusius žandarus ir policininkus; 3) kalinius, žemės savininkus, pramonininkus, buvusius aukštus pareigūnus; 4) buvusius Lenkijos, Lietuvos, Latvijos, Estijos ir baltagvardiečių armijų karininkus; 5) kriminalinius elementus. Buvo siūloma tokių asmenų šeimas ištremti į nuošalius SSRS rajonus dvidešimčiai metų. Toks pats likimas laukė ir pogrindyje besislapstančių ar sušaudytų asmenų šeimų. NKVD Ypatingasis pasitarimas tremiamųjų ir suimtųjų bylas turėjo nagrinėti *po* jų ištėmimo į Sibirą ir Šiaurės Kazachstaną ar *po* jų įkalinimo. Atitinkamos taisyklės buvo priimtose gegužės 19 d., todėl V. Merkulovas išsiuntė nurodymus respublikiniams saugumo organams „išvalyti“ teritoriją nuo antisovietinių, socialiai pavojingų ir kriminalinių elementų³⁷.

Remiantis „veiksmų planu dėl ypatingų tremtinių iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos sovietinių socialistinių respublikų transportavimo, perkėlimo ir aprūpinimo darbu“, asmenys, pakliuvę į 1–4 kategorijas, asmenys, repatrijavę iš Vokietijos, ir vokiečiai, atsisakę išvykti į Vokietiją, buvo išsiųsti į karo belaisvių stovyklas (Kozelsko,

Putivlio, Starobelsko ir Juchново). Jų šeimų nariai, pabėgėliai iš buvusios Lenkijos ir prostitutės buvo dvidešimčiai metų ištremti kaip ypatingi naujakuriai į Kazachstaną, Komijos Respubliką, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Kirovo, Omsko ir Novosibirsko sritis. Nusikaltėliai turėjo būti nugabenti tiesiai į GULAG'o darbo stovyklas, o jų bylos nagrinėjamos vėliau Ypatingojo NKVD pasitarimo³⁸. Taigi buvo nustatytos trejopos represijų sąlygos – įkalinimas karo belaisvių stovyklose, tremtis skiriant valdžios priežiūrą ir įkalinimas darbo stovyklose. Visus tremtinius jungė vienas dalykas – nė vienas nebuvo oficialiai nuteistas. Svarbu pažymėti, kad šios trys represuotų asmenų kategorijos buvo būdingos tik Baltijos respublikoms. Iš Moldavijos represuoti asmenys buvo išsiųsti į karo belaisvių stovyklas, šeimų nariai ištremti; vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos dalyse taip buvo pasielgta su visomis šeimomis ir represuotųjų asmenų šeimų nariais. Dauguma antisovietinių ir nacionalistinių elementų, suimtų tose srityse, buvo įkalinti vietos kalėjimuose, o ne išsiųsti į karo belaisvių stovyklas, kaip tai buvo daroma su 1–4 kategorijų asmenimis iš Baltijos respublikų ir Moldavijos.

Kadangi į stovyklas tremiamų asmenų kategorijos buvo skirtingos, 1941 m. trėmimo operacijos tvarka taip pat skyrėsi. Apsaugos daliniams duoti nevienodi nurodymai, atsižvelgiant į regioną. Ukrainos ir Baltarusijos vakarinėse dalyse šeimų nariai nebuvo atskiriami vieni nuo kitų; galiojo „Nurodymai traukinių, gabenančių perkeliamus karo kolonistus, vadovams“ arba šiek tiek pakeisti birželio 5 d. nurodymai³⁹.

Dar dviejų tipų nurodymai buvo parengti traukinių, gabenančių gyvąjį krovinį iš Baltijos respublikų, vadovams. Juose iškelta sąlyga atskirti represuojamus asmenis nuo šeimų tremtinių telkimo stotyse. Antai

grupė A (asmenys, siunčiami į karo belaisvių stovyklas) ir grupė B (tremtiniai) buvo įsodinamos į atskirus traukinius. Jelgava ir Dvinskas (Daugpilis) buvo tremiamųjų telkimo geležinkelio stotys Latvijoje⁴⁰. Kiekviename vagone turėjo važiuoti 30 tremiamų asmenų ir jie galėjo turėti tik 100 kg bagažo vienai šeimai, o ne 500 kg, kaip buvo leidžiama lenkams 1940 m.

1941 m. birželio 17 d. V. Merkulovas nusiuntė komunistų partijos Centro komitetui ataskaitą apie birželio 14 d. trėmimą iš Baltijos respublikų. Remiantis ja, Lietuvoje buvo suimti 5664 žmonės ir 10 187 ištremti*, Latvijoje atitinkamai 5625 ir 9546, Estijoje – 5178 ir 5978, iš viso 14 467 suimti ir 25 711 ištremti. Iš jų 643 buvo karininkai, pasitraukę iš Baltijos šalių kariuomenių jų inkorporavimo į Raudonąją armiją metu, 933 – likę tarnauti karininkai, 1603 – buvę policininkai ir žandarai⁴¹. Suimtieji iš karto buvo išsiųsti į karo belaisvių stovyklas Starobelske, Juchnove ir Putivlyje, iš kurių prieš tai buvo išgabenti visi lenkų karo belaisviai ir pabėgėliai.

Iš Latvijos tremtiniai buvo išsiųsti į Rusijos Krasnojarsko kraštą bei Novosibirsko sritį ir Karagandos sritį Kazachstane. Karo belaisvių stovyklos sulaukė 5921 asmens, 10 396 atvyko į savo tremties vietas⁴². Galima manyti, kad kai kurie asmenys dėl kažkokių priežasčių negalėjo būti ištremti birželio 14 d. ir buvo išsiųsti vėliau. V. Merkulovas birželio 17 d. ataskaitoje tai paminėjo.

Po to, kai Vokietija užpuolė SSRS, šie žmonės buvo ištremti į GULAG'o stovyklas. Tremtiniai buvo nusiųsti į numatytas tremties vietas, o dauguma karo belaisvių, buvusių pakeliui į Sibirą, nukreipti į GULAG'o stovyklas. Dėl to didelė dalis iš daugiau kaip 40 tūkst. represuotų Baltijos šalių piliečių buvo pasmerkti žūti nuo bado ir nepakeliamo darbo.

* Tiek ištremta pagal NKGB parengtus sąrašus. Pagal NKVD sąrašus ištremta dar 1773 žm. (red.).

Vis dėlto šiais prieš žmones nukreiptais veiksmais Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo išvakarėse nepavyko „nuraminti“ Baltijos šalių gyventojų. Negana to, tai suerzino liaudį ir daugelį privertė paimti ginklus ir stoti į kovą su Raudonosios armijos daliniais.

Trijų Baltijos šalių istorikai pripažįsta, kad 1940–1941 m. 124 467 asmenys buvo ištremti ar priversti pasitraukti į Rusiją arba jiems įvykdyta mirties bausmė; iš to skaičiaus – 55 732 asmenys iš Estijos, 32 250 – iš Latvijos ir 30 485 – iš Lietuvos⁴³.

Taigi trėmimų planavimas ir vykdymas vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos dalyse, Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje, inkorporuotose į SSRS, buvo panašūs. Visi trėmimai buvo numatyti ir vykdomi remiantis kruopščiai parengtais Sovietų Politinio biuro nutarimais ir buvo svarbūs šių teritorijų sovietizavimo politikos veiksniai. Trėmimai sudarė dalį priemonių, kuriomis siekta sužlugdyti valstybinius, teisinius, socialinius, ekonominius, nacionalinius, kultūrinius bei moralinius pagrindus ir įtvirtinti sovietų valdžią aneksuotose teritorijose. Jų organizavimo ir įgyvendinimo metodai buvo visiškai vienodi. Visi trėmimai buvo nusikaltimas žmoniškumui.

Kartu būta ir tam tikrų skirtumų. Sovietų invazijos į Baltijos šalis metu nebuvo

įvykdyta karinė operacija ir planuotas jų armijų kariškių įkalinimas, todėl nereikėjo dešimčių tūkstančių karo belaisvių gabenti į nuošalius Rusijos rajonus, kaip tai buvo daroma su lenkų armijos likučiais. Nebuvo ir tokio masinio karininkų, policininkų ir kalininių sušaudymo kaip lenkų atveju. Trėmimų mastas ir ištremtųjų skaičius nebuvo toks didelis kaip rytinėse Lenkijos teritorijose. Tai galima paaiškinti tuo, kad vykstant užgrobtų žemių depolonizavimui Sovietų vyriausybė tikėjosi Ukrainos ir Baltarusijos gyventojų, kurių padėtis buvusioje Lenkijoje buvo toli gražu nelygi, bendradarbiavimo ar bent pasyvaus požiūrio. Baltijos šalių tautos, kurios iki tol gyveno nepriklausomose valstybėse, inkorporavimą į SSRS ir tolesnį sovietizavimą priėmė kaip tautinį pažeminimą ir reagavo jautriau negu tautos, kentėjusios lenkų ar rumunų priespaudą. Iš pradžių tai privertė SSRS stalinistinę valdžios elitą parodyti tam tikrą pagarbą vietiniams papročiams ir tradicijoms, pramonės ir bankų nacionalizavimą vykdyti lėčiau ir atsargiau (sovietinės valiutos ir bendrų kainų įvedimas buvo kelis kartus atidėtas), susilaikyti nuo kolektyvizavimo ir nevykdyti masinių trėmimų iki pat Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo išvakarių.

Nuorodos

¹ *Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы*. Отв. составитель Н. С. Лебедева. Отв. ред. Р. Г. Пихоя и А. Гейштор, М., 1977, с. 59–63 (toliau – *Катынь*).

² *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*, т. 1: *Накануне*, кн. 1, М., 1995, с. 70–73, 79–81, 96–97.

³ Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas (toliau – RGASPI), f. 17, ap. 3, b. 1014, l. 57–72.

⁴ Н. С. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, М., 1994, с. 42–134.

⁵ О. А. Горланов, А. Б. Рогинский, «Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.», *Исторические сборники*

«Мемориала», вып. 1: *Репрессии против поляков и польских граждан*, М., 1997, с. 77–113.

⁶ RGASPI, f. 3, ap. 162, b. 26, l. 155–157.

⁷ Ibid., l. 120, 152–154.

⁸ Ibid., l. 155–157.

⁹ Ibid., l. 159, 187–190.

¹⁰ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – GARF), f. 5446, ap. 57, b. 78, l. 1, 12.

¹¹ Ibid., f. 9479, ap. 1, b. 61, l. 120; f. 9459, ap. 57, b. 65, l. 34–36.

¹² Ibid., ap. 57, b. 65, l. 36–39; ap. 1c, b. 62, l. 67.

¹³ *Катынь*, p. 375–378.

¹⁴ Ibid., p. 384–392.

¹⁵ Ibid., p. 523–524.

¹⁶ N. S. Lebedeva, „The Deportation of the Polish Population to the USSR, 1939–1941“, *Forced Migration in Central and Eastern Europe 1939–1950*. Ed. by A. J. Rieber, L., 2000, p. 28–45.

- ¹⁷ Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RGVA), f. 40, ap. 1, b. 70, l. 14, 28–29; GARF, f. 9479, ap. 1, b. 1, l. 47.
- ¹⁸ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 147–148.
- ¹⁹ GARF, f. 9401, ap. 2, b. 1, l. 284–288.
- ²⁰ Rusijos Federacijos prezidento archyvas, f. 93. Nutarimų rinkinys.
- ²¹ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 154–155; А. Э. Гурьянов, «Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г.», *Исторические сборники «Мемориала»*, вып. 1, с. 156–158.
- ²² RGVA, f. 1/p., ap. 3a, b. 1, l. 33–34.
- ²³ Ibid., b. 3, l. 30; b. 1, l. 67.
- ²⁴ RGVA, f. 4, ap. 19, b. 71, l. 238–238 a. p.; М. И. Мельтюхов, «Наращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 годах», *Новая и новейшая история*, 1999, No. 4, с. 65.
- ²⁵ RGASPI, f. 17, ap. 3, b. 1025, l. 39; RGVA, f. 1/p., ap. 3a, b. 3, l. 5, 13.
- ²⁶ Жр.: Н. С. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, с. 249–266.
- ²⁷ M. Raud, *Riigiehitaja Konstantin Pats*, Stockholm, 1977, Lk. 158–159.
- ²⁸ RGASPI, f. 82, ap. 2, b. 150, l. 14.
- ²⁹ *На чаше весов: Эстония и СССР. 1940 г. и его последствия*. Сост. П. Варес, О. Журьяри, Таллин, 1999, с. 419–420.
- ³⁰ RGASPI, f. 17, ap. 121, b. 52, l. 25–29; b. 73, l. 62–64.
- ³¹ М. И. Семиряга, *Тайны сталинской дипломатии 1939–1941*, М., 1992, с. 247.
- ³² RGASPI, f. 17, ap. 121, b. 70, l. 4–6; b. 75, l. 6.
- ³³ Ibid., b. 60, l. 6–7.
- ³⁴ RGASPI, f. 17, ap. 22, b. 1664, l. 119–120.
- ³⁵ GARF, f. 9401, ap. 2, b. 1, l. 284–288.
- ³⁶ Ibid., f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 37–41, 189; Н. Ф. Бугай, «Выселение произвести по приказу тов. Берии...», *Revista de istorie a Moldoviei*, 1991, N 1(5), s. 45–52; А. Э. Гурьянов, op. cit., p. 138–139.
- ³⁷ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 144–150.
- ³⁸ GARF, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 37–41.
- ³⁹ RGVA, f. 40, ap. 1, b. 182, l. 26–30; b. 184, l. 49–52.
- ⁴⁰ Ibid., f. 18444, ap. 2, b. 264, l. 156; А. Э. Гурьянов, op. cit., p. 141–142.
- ⁴¹ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 247–248.
- ⁴² А. Э. Гурьянов, op. cit., p. 152–153.
- ⁴³ *The Baltic States. 1940–1972*, Stockholm, 1972, p. 53.

Gauta 2001 08 02

Rusijos mokslų akademijos
Visuotinės istorijos institutas,
Lenino pr. 32a, Maskva

Natalija Lebedeva

THE DEPORTATION OF THE POLISH AND BALTIC POPULATION TO THE USSR IN 1939–1941: ITS REGIONAL SPECIFICS

Summary

The planning and implementation of deportations from the west of Ukraine and Belorussia, Lithuania, Latvia, and Estonia incorporated into the USSR by force had much in common. All the deportations were prepared and carried out on the basis of decisions carefully worked out by the Soviet Politbiuro, and were an important element of the sovietization policy on these territories. The deportations were part of measures aimed to destroy state, judicial, social, economic, national, cultural, and moral fundamentals, and violently spread the Soviet order on the annexed territories. Methods of their organization and implementation were absolutely identical. All of deportations were the crime against humanity.

At the same time there were certain differences. No military operation was carried out and the planned capture of armies did not happen at the time of the Soviet invasion of Baltic states. Accordingly there was no need to transport tens of thousands of POWs to Russia's remote regions as it was done with remnants of the Polish Army. Also, there were no such

mass shootings of officers, policemen, and jail inmates as in the Polish Case. The scale of deportations and numbers of exiled were not as high as on the territories of eastern Poland. This could be explained by the fact that in the course of de-polonization of captured lands, the Soviet Government counted upon collaborative or, at least, passive attitude on the part of the Ukrainian and Belorussian population whose status was far from equal in former Poland. The peoples of Baltic states, which enjoyed national sovereignty before their incorporation into the USSR, considered sovietization as a national humiliation to a larger extent than the peoples who suffered under the Polish or Rumanian yoke. It forced the Stalinist ruling elite of the USSR at first to demonstrate a certain respect towards their local customs and traditions, carry out nationalization of industry and banking slowly and more cautiously (introduction of Soviet currency and unified prices was postponed several times), to refrain from collectivization and mass deportations up till the very eve of the war between the Soviet Union and Germany.